

УДК 369.01

Єлецьких С. Я, Рад Н. С.

ФІНАНСОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПЕНСІЙНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

Виконання завдань побудови соціальної держави передбачає формування високих соціальних стандартів у сфері пенсійного забезпечення [1]. Водночас підвищення рівня пенсійного забезпечення можливе лише за умови стабільного фінансового забезпечення. З огляду на розгорнутість питань пенсійного забезпечення в часі, регулюючи їх положення правові норми повинні мати спадкоємний характер та мінімізувати ризики коливань фінансових показників. Адже сучасні пенсійні системи здебільшого є орієнтованими на необхідність побудови людиною пенсійного плану. Реальність фінансових очікувань та їх відтворення у наступних пенсійних виплатах сприяють формуванню у учасників пенсійних відносин довіри до пенсійної системи та зумовлюють у кінцевому підсумку успішність її функціонування. Означені світові тенденції зумовили запровадження в країні у 2004 році тривірневої пенсійної системи, що складається з солідарної і накопичувальної систем загальнообов'язкового державного пенсійного страхування і системи недержавного пенсійного забезпечення [2]. Характерною рисою означеної системи є страхові принципи, якими встановлена залежність розміру пенсійної виплати від тривалості страхового стажу та розміру доходів. Означеними факторами також зумовлюється формування фінансових ресурсів пенсійної системи. Варто зазначити, що успішність функціонування пенсійної системи загалом визначається адекватністю побудови параметрів пенсійного страхування та здатністю пенсійного механізму гармонійно інтегруватись до вітчизняного соціально-економічного середовища. Втім ступінь розвитку пенсійної системи у обраному напрямку має визначатись певною системою індикаторів. А стан пенсійного страхування у будь-який період часу має діагностуватись ефективною системою показників, що мають відображати фінансову відповідність до обраного шляху розвитку.

Вивченню різних аспектів розвитку пенсійного забезпечення в системі суспільних зв'язків присвячували свої роботи багато науковців і практиків, серед яких В.Д. Роїк, Н.Ю. Борисенко, В.В. Капильцова, Б.О. Зайчук, Л.М. Капиця, О.С. Сухарев, О.О. Демешок та багато інших. Однак існуючі підходи до визначення фінансового стану пенсійної системи досліджені не в повній мірі. Зважаючи на фінансово-економічні проблеми сучасного розвитку питання фінансового стану пенсійної системи та його діагностування потребують прискіпливої уваги та подальшого поглибленого вивчення. Це пояснює актуальність дослідження.

Таким чином, метою статті є виявлення проблемних питань щодо визначення фінансового стану вітчизняної пенсійної системи та розробка напрямків її удосконалення в напрямку формування ефективної системи показників, адекватних сучасному стану соціально-економічного розвитку суспільства.

Розгляд пенсійного страхування в якості інструменту формування майбутніх пенсійних активів громадян значною мірою зумовлює мету визначення її фінансового становища. Вона полягає у з'ясуванні здатності пенсійної системи виконувати фінансові зобов'язання перед учасниками будь-якої форми пенсійного страхування в разі настання страхового випадку. Сутність та форми діагностики фінансового стану пенсійної системи Н.Ю. Борисенко пропонує уявляти виходячи з усвідомлення її основних понятійних характеристик як «системи», зокрема через структуру та сукупність показників оцінки фінансової сталості пенсійного фонду [3, с. 50].

Виходячи з принципів пенсійного страхування ця сфера суспільних відносин поєднує в собі сукупність пенсійних виплат, що мають пряму залежність від показників трудової дія-

льності (заробітна плата або дохід, тривалість страхового стажу тощо). При цьому, основними характеристиками, що здійснюють вплив на формування соціальних зобов'язань пенсійного фонду є коло отримувачів пенсійних виплат та їх параметри. Формування фінансових активів пенсійного фонду зумовлено кількістю учасників пенсійного страхування та розміром страхових внесків. Таким чином, баланс фінансової спроможності виконувати соціальні зобов'язання обумовлений відповідністю між «бюджетоутворюючими» категоріями учасників пенсійних відносин, а також параметрами страхових внесків та пенсійних виплат. Фінансове підґрунтя спроможності пенсійного страхування закладається в сфері економічної діяльності та залежить від ступеню зайнятості населення і рівню його доходів. В якості негативного фактора тут виступає величина категорії економічно-неактивного населення працездатного віку. Зазначено, що використання схеми побудови системи показників з точки зору їх економічного змісту дозволяє максимально нейтралізувати спотворюючі ефекти при формалізації взаємозв'язків між економічними процесами [3, с. 54]. Окрім цього сталість пенсійної системи розуміється також і через здатність системи до спротиву щодо впливу дестабілюючих факторів та мінімізації ризиків. Систему показників фінансової сталості дослідник уявляє як сукупність взаємопов'язаних показників: платоспроможності, наявності фінансових ресурсів для розвитку системи, відповідності обсягів та якості фінансових ресурсів величині вартості та структурі довгострокового соціального ризику [3, с. 50].

Для аналізу адекватності фінансової спроможності страхового фонду прийнятому страховому соціальному ризику пропонується вважати більш влучним використання показника забезпеченості соціальних виплат страховими внесками, що визначається за наступною формулою [3, с. 53–54]:

$$K = t \times V \times L \times \alpha + r \times N / W \times P + \Delta N, \quad (1)$$

де t – середній тариф страхових внесків; V – середньорічна заробітна плата; α – коефіцієнт збору страхових внесків; W – середньорічний розмір пенсії; P – загальна чисельність отримувачів пенсій; r – річна відсоткова ставка; N – пенсійний резерв; ΔN – приріст резерву пенсійного фонду.

Окрім означеного (індексного) методу для оцінки фінансової забезпеченості пенсійної системи звертається увага на можливість використання абсолютних показників у вигляді дефіциту або профіциту, що є доволі розповсюдженим у практиці аналізу досліджуваної площини в діяльності Пенсійного фонду України:

$$D / \Pi = (t \times V \times L \times \alpha + r \times N) - (W \times P + \Delta N) \quad (2)$$

Вважається, що в довгостроковій перспективі доходи повинні покривати видатки незалежно від факту створення (наявності) резервів, або використання схеми, що функціонує на повністю розподільчих принципах. Означене визначення може бути висловлено у базовому рівнянні для опису загальної фінансової рівноваги пенсійної системи:

$$R_{t0} + \sum P_t \times AIW_t \times r_t = \sum TEX_t \times r_t \quad (3)$$

де R_{t0} – резерви системи в році t ; P_t – страховий тариф в році t ; AIW_t – загальний обсяг заробітної плати, що підлягає обкладанню страховими внесками в році t , при цьому t тяжіє від 0 до безкінечності; r_t – ставка дисконтування ($1/(1+i)^t$); TEX_t – загальні видатки в році t .

Рахується, що теоретично рівновага рівняння має підтримуватись впродовж необмеженого періоду, а в ідеальному випадку – постійно. Його змістовне наповнення на думку В.Д. Роїка полягає у фінансовому забезпеченні поточних і довгострокових пенсійних зобов'язань, що повинно балансуватись (відповідати по обсягах) за допомогою поточних ресурсів, які надходять, доповнюючи обсяги довгострокових резервів системи [4, с. 223–224]. Статистичні спостереження функціонування Пенсійного фонду України доводять, що бездефіцитність бюджету Фонду спостерігалась впродовж 2003–2004 років, що наведено в табл. 1.

Таблиця 1

Показники функціонування Пенсійного фонду України

Показники	роки											
	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Видатки, млрд. грн.	24,5	39,2	64,1	74,0	99,9	150,3	167,1	191,5	210,7	233,7	250,4	243,5
Дефіцит, млрд. грн.	-	-	16,3	7,3	2,4	3,6	29,8	29,6	29,9	27,2	22,1	15,7
% до видатків			25,5	9,8	2,4	2,4	17,8	15,5	14,2	11,6	8,8	6,4
Застраховані особи млн. осіб	15,9	16,0	15,4	15,5	15,6	15,3	14,3	14,0	13,9	13,6	13,2	11,3
Пенсіонери, млн. осіб	13,4	13,3	13,3	13,3	13,7	13,6	13,7	13,7	13,8	13,6	13,5	12,7
Співвідношення пенсіонерів до застрахованих осіб, %	83,9	83,1	86,2	85,3	87,9	89,1	95,4	98,1	99,7	100,0	102,5	113,2

Джерело: Вісник Пенсійного фонду України [5]

Максимальна за абсолютним розміром сума дефіциту припадала на період кризи впродовж 2009–2011 років [5, с. 46–47]. Водночас, співвідношення між контингентом пенсіонерів та застрахованих осіб набуло впродовж останніх років критичного значення, коли на одну зайняту в економічній діяльності застраховану особу стало припадати навантаження по утриманню одного пенсіонера. Водночас, зазначаючи, що гарантії соціального захисту в межах солідарної системи бере на себе держава, виконання пов'язаних із ними зобов'язань також потребує забезпечення за умови фінансової відповідальності держави [6, с. 45]. Таким чином, виходячи з необхідності виконання у встановлених законодавством розмірах соціальних зобов'язань, до пенсійної системи державного характеру можуть залучатись додаткові фінансові ресурси. Водночас, зважаючи на соціальний характер вищенаведених співвідношень Н.Ю. Борисенко зазначає, що забезпечення простої фінансової збалансованості фактичних бюджетних параметрів пенсійного фонду в умовах низького рівня пенсійних виплат не може кваліфікуватись як сталий фінансовий стан [3, с. 51].

Таким чином, поряд із необхідністю визначення відповідності фінансових ресурсів обсягам видатків із пенсійного забезпечення громадян в якості визначального показника має також виступати індикатор рівня пенсійного забезпечення, що входить до сукупності аналогічних характеристик якості життя. Водночас в дослідницьких колах звертається увага на дискусійність змістовної наповненості та розрахунку означених показників. Зазначено, що вони суттєво відрізняються один від іншого за своєю природою, що призводить до необхідності застосування різних методів збору та оцінки даних [7, с. 192]. Окрім цього, полеміка також точиться відносно ступеню важливості того чи іншого фактору в житті людини. Всі ці концептуальні і методологічні слабкості та недоліки показників якості життя роблять їх вкрай вразливими для політичного та іншого маніпулювання. З огляду на особливості сучасного періоду розвитку процес удосконалення індикаторів якості життя також пов'язується з необхідністю перегляду і самої концепції якості життя, особливо у світлі фундаментальних суспільних трансформацій, викликаних технологічним прогресом, глобалізацією, а також змінами у свідомості людини [7, с. 192]. Вченим робиться наголос на появі у терміні «якість життя» відносно нових чинників, які впродовж останніх десятиріч набувають більш ускладненого характеру. Виходячи з цього під впливом еволюційних змін показник подовжує набувати нових ознак і властивостей. Зазначено, що найбільшого поширення серед існуючих показників оцінки рівня та якості життя набув індекс розвитку людського потенціалу (ІРЛП), що використовується в межах ООН для здійснення співставних розрахунків по різних країнах та регіонах світу [8, с. 313]. Встановлена загальноживана градація означеного показника, за якою в разі перевищення розміру індексу понад 0,8, країна відноситься до категорії економічно розвиненої, в діапазоні від 0,5 до 0,8 – із середнім рівнем розвитку, а менше 0,5 – до категорії слаборозвинених [8, с. 316].

Держава Україна за означених критеріїв віднесена до категорії слаборозвинених країн, що потребує врахування у загальнодержавній стратегії розвитку. Водночас, означений показник оцінки ефективності соціального розвитку ІРЛП характеризується доволі змістовним переліком недоліків, зокрема:

1) поєднанням у цьому інтегральному показнику трьох принципово різнорідних індексів, що описують різні економічні процеси та побудова за принципом математичного агрегування, що роблять його придатним здебільшого для узагальненої оцінки соціальної системи вцілому;

2) покладенням в основу індексу показника валового продукту (доходу) з притаманними йому суттєвими недоліками (зокрема, не відображення в ньому екологічних наслідків соціального розвитку);

3) обмеженістю якісних спроможностей у складових індексу РЛП показників; дискусійність кореляції між показниками, що застосовуються, статистичні похибки у розрахунку тощо [8, с. 316–317].

Водночас виходячи з концепції еколого-соціально-економічного розвитку суспільства пропонуються до використання індекси екологічного благополуччя (ІЕБ) та гармонійного розвитку (ІГР) економічної системи, якими підкреслюється пріоритетність екологічних факторів [8, с. 313]. Однак означені індекси ґрунтуються на підставі індексу розвитку людського потенціалу. А отже їх характеризує наявність притаманних для показника ІРЛП недоліків. Окрім цього висловлюється думка, що суто математичний виклад індексів відбиває дещо оптимальне співвідношення розвитку окремих сфер: екологічної, економічної, соціальної, хоча сама оптимальність тут здебільшого є умовною та не піддається точній оцінці [8, с. 314]. Таким чином, означений показник не може характеризуватись в якості досконалого показника якості життя та використовуватись для достовірного визначення оцінки соціальних процесів.

З метою більш докладного вимірювання соціального розвитку та заміни індикатору вузького поняття «економічної ефективності» більш влучним поняттям «соціальна ефективність» було введено поняття індексу сталого економічного добробуту (ISEW).

Цей критерій становить альтернативу ВВП, оскільки він вимірює реальне багатство, а не результати економічної діяльності [8, с. 319–329]. Втім означений індикатор також відзначається наявністю недоліків. Він як і у випадку із ВВП не відбиває деяких сутнісних факторів, зокрема неформального сектору економіки, зростання рівню злочинності, вичерпання природних ресурсів, що передаватимуться у спадок наступним поколінням тощо. Окрім цього означений показник не враховує рівню задоволення або розчарування людини досягнутими соціальними показниками розвитку. Вчений звертає увагу саме на відсутність у запропонованому індикаторі людського фактору. В цьому контексті виникає питання щодо необхідності пошуку критеріїв для побудови індикаторів відбиття саме людської оцінки соціального розвитку, - в якості основи для подальшого діагностування фінансового стану інституцій, що уособлюють в собі реалізацію соціальних стандартів. Основною характерною ознакою такої оцінки є її виключна індивідуальність. Втім економічна теорія, що запропонувала модель людини проголошує її універсальність або придатність її висновків для будь-якої категорії людей в будь-яких ситуаціях. Зазначено, що з її введенням відбулась примітивізація уявлення про саму людину і її мотиваційні чинники у прийнятті рішень. Адже людина має певні вікові фази життя, що характеризуються біологічними особливостями, іншими обставинами життя, які зумовлюють еволюцію характеру поведінки індивіду [8, с. 320–321]. Окрім вікової поведінкової моделі можна відзначити особливості, пов'язані з гендерною належністю, місцем проживання, рівнем освіти, професійною діяльністю, а також інших за ознакою категорій і рівнем фінансового порогу у задоволенні соціальних потреб.

Хоча в означеному контексті матеріальні категорії оцінки якості життя набувають діаметральних розбіжностей. Е.Е. Румянцевою, зокрема, така градація вважається не суттєвою, а поділ людей за ознакою матеріального добробуту на бідних та багатих взагалі вважається

помилковою ідеєю [9, с. 18]. Адже багатство і бідність на її думку є поняттями доволі відносними. За твердженням А. Сміта, головною метою існування людини є щастя [10, с. 550–551]. В площині сучасних поглядів висловлюється твердження про доцільність розгляду сумлінної праці в якості джерела добробуту та щастя в економіці щастя [9, с. 78–82]. Таким чином, можна стверджувати, що індикатори розвитку пенсійної системи еволюціонують від суто фінансових показників до супутніх їм нематеріальних категорій: від економічної та соціальної ефективності до моделі людини в економіці щастя. В сучасній структурі оціночних показників знаходять поширення саме такі, що поширюють спектр впливу на якість життя людини, зокрема індексами задоволення власним життям, індексом щасливої планети тощо. За різними оцінками 10–15 % означених показників залежить від вимірюваних соціально-економічних показників [7, с. 316]. Таким чином, складові фінансової оцінки сучасної пенсійної системи потребують формалізації та врахування в собі перелічених елементів якості життя людини.

Відзначаючи вирішальну роль рівень розвитку самої людини в побудові економічних та фінансових індикаторів такої суспільної системи як пенсійна варто звернути увагу на ступінь гнучкості держави у реагуванні на означені чинники, запровадженні та удосконаленні їх змісту і форми. На думку В.Д. Роїка запорукою та втіленням конструктивної соціальної та економічної політики вважається ефективна державна політика доходів населення [11, с. 436]. В подовження означеної логіки О.С. Сухарев зазначає, що вдале визначення пріоритетів економічного розвитку та вибір інструментарію економічної політики впливають не тільки на економіку в напрямку досягнення цілей суспільного розвитку, але й самостійно виступають фактором, здатним підвищити (знизити) якість життя людей [8, с. 314]. На думку Л.М. Добровольської стійка соціальна система має бути орієнтованою на неінфляційне економічне зростання, побудоване на жорсткій дисципліні відрахувань, соціальному партнерстві основних груп, поєднанні державних і приватних форм соціального захисту, інтеграції завдань соціальної політики в макроекономічну стратегію [12, с. 18].

На означених принципах мають будуватись засади сталого функціонування пенсійної системи, а отже і критерії оцінки її фінансового стану. Поряд з цим, В.В. Капильцовою наголошено на необхідності визначення основних критеріїв для оцінки інструментарію соціальної політики, що розкриватиме зміст державного втручання у вирішення соціальних проблем, а саме: частки витрат у забезпечення добробуту у ВВП (НД); ролі державного сектору у реалізації соціальних заходів; співвідношення різних секторів у механізмі соціальної політики; структури державних соціальних заходів; характеру соціального забезпечення населення [13, с. 109]. Зі свого боку дослідником О. О. Демешок зазначена необхідність врахування у корінній перебудові соціальної системи держави її специфічних факторних ознак та існуючих тенденцій, зокрема з урахуванням вже отриманого досвіду розбудови соціальної політики у споріднених за рівнем розвитку країнах щодо нового модельного вирішення [14].

Варто підкреслити, що поряд з загально використовуваними у світовому просторі індикаторами соціального розвитку, заслугове на увагу практика поширення пріоритетності показника задоволення життям, а саме щастя людини. Так, державою Бутан офіційно використовується показник валового національного щастя. При цьому, за основну мету означеної державної концепції проголошено щастя кожного громадянина, що відтворюється і діагностується через дев'ять сфер щастя. Звичайно, забезпечення щасливого стану людей у різних сферах їх життя вимагає такого ж самого фінансового підґрунтя. Однак підходи до формування індикаторів, на наш погляд є більш глибокими та переконливими для їх врахування в практиці функціонування соціальної сфери. Таким чином, означені показники здатні суттєво поширити діапазон соціальних індикаторів, щоб характеризувати нову якість сфери пенсійних відносин та мають, на наш погляд, бути максимально враховані в агрегованому показнику діагностики фінансового стану пенсійної системи.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи результати дослідження, можна зробити висновок, що концепцією пенсійної системи ще не активізовано весь закладений в ній потенціал, зокрема через недостатній розвиток індикаторів стану пенсійної системи, що потребує удосконалення. Означене позначається на якісних чинниках формування концепції пенсійного страхування як складовій частині реалізації положень соціальної держави. З метою вирішення наведених проблемних питань розвитку пенсійної системи в контексті стратегічних векторів національного розвитку, на нашу думку, необхідно:

1. Розробити концептуальну змістовну наповнюваність агрегованого індикатору діагностики фінансового стану пенсійної системи у контексті положень соціальної держави.

2. Поєднати в агрегованому індикаторі діагностики фінансового стану пенсійної системи показники економічної та соціальної ефективності її розвитку, а також чинники, основані на підставі особистого визначення людиною якості її життя в матеріальній та нематеріальній площині.

3. Визначити концептуальні засади щодо адаптаційного механізму агрегованого індикатора діагностики фінансового стану вітчизняної пенсійної системи.

Запровадження перелічених заходів дозволить активізувати процес розвитку трирівневої пенсійної системи, підвищити активність учасників пенсійних відносин, забезпечити підвищення рівня соціальної захищеності населення та подальший розвиток пенсійного страхування в контексті соціально-економічного розвитку країни. Перспективи подальших досліджень даної проблеми можуть бути сфокусовані в напрямку формування цілісної концепції сучасної пенсійної системи в суспільстві, що гармонійно розвивається.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Конституція України від 28.06.1996 № 254 к/96-вр . [Електронний ресурс] – Режим доступу < <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> >
2. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування. Закон України від 09.07.2003 № 1058. [Електронний ресурс] – Режим доступу < <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1058-15> >
3. Борисенко Н.Ю. Проблемы обеспечения финансовой устойчивости Пенсионного фонда России / Н.Ю. Борисенко. – М.: Финансы и кредит, 2004. – 424 с.
4. Роик В.Д. Пенсионная система России: вызовы XXI века и пути модернизации. – СПб: Питер, 2012. – 256 с.
5. Бюджет Пенсійного фонду; план утворення і використання коштів // Вісник Пенсійного фонду України. – 2015. - № 9(159). – С. 26-49.
6. Гордей О.Д. Фінансування соціальних гарантій як чинник зростання соціального добробуту / О. Д. Гордей // Фінанси України. – 2002. - № 5(78). – С. 44-50.
7. Капица Л.М. Индикаторы мирового развития / Л.М. Капица. – 2-е изд. – М.: МГИМО(У) МИД России, 2008. – 352 с.
8. Сухарев О.С. Методология и возможности современной науки: Монография. – М.: КУРС: ИНФРА-М, 2013. – 368 с.
9. Румянцева Е.Е. Экономика счастья / Е. Е. Ркмянцева. – М.: ИНФРА_М, 2010. – 96 с.
10. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит. – М.: Соцэкгиз, 1962. – 654 с.
11. Роик В.Д. Пенсионная система России: история, проблемы и пути совершенствования / В. Д. Роик. – М.: МИК, 2007. – 480 с.
12. Добровольська Л.М. Соціальні видатки бюджету України / Л. М. Добровольська // Фінанси України. – 2002. - № 2(75). – С. 13 – 18.
13. Капильцова, В.В. Соціалізація економічної системи суспільства: теоретико-методологічні аспекти: монографія / М-во освіти і науки України, Донец. нац. ун-т економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського, В.В. Капильцова. – Донецьк: [ДонНУЕТ], 2009. – 227 с.
14. Демешок О. О. Соціальна політика: добір оптимальної для України моделі та економічного механізму реалізації. Центр перспективних соціальних досліджень. Міністерства соціальної політики України та НАН України. [Електронний ресурс] - Режим доступу <<http://www.nas.gov.ua/ua/sites/Researchinstitution/>>